

Gestalten van moderne armoede en bestaansonzekerheid

Andries Baart

Essay

Gestalten van moderne armoede en bestaansonzekerheid

Andries Baart

Colofon

© A.J. Baart 2024 | De hier aangeboden tekst werd oorspronkelijk geschreven voor het boek: Andries Baart, *Iemand voor iemand*. Handboek Presentie dat in februari 2025 bij uitgeverij Coutinho zal uitkomen, en is daarnaast als zelfstandig essay rond de jaarwisseling 2023-2024 digitaal verspreid.

De feestelijke herdenking van de 350-jarige oorsprong van de Katholieke Caritasinstelling van de stad Utrecht (KCU) op 6 juli 2024 was reden de tekst op een aantal punten te herzien, aan te vullen en als hard copy uit te brengen.

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door de KCU.

Afbeeldingen op de omslag en op de pagina's 6, 8, 36 en 43: Jeroen van Lente
Ontwerp: Jeroen van Lente | www.jeroenvanlente.nl

Katholieke Caritasinstelling van de stad Utrecht (KCU)
juli 2024

Inhoud

Inleiding 6

I Een beeld van armoede en bestaansonzekerheid 9

Toelichting 9

1e Dimensie: financiën 12

2e Dimensie: fysiek 14

3e Dimensie: participatie 15

4e Dimensie: habitat 18

5e Dimensie: competenties 19

6e Dimensie: mentale weerbaarheid 22

7e Dimensie: waardigheid 24

II Bestaansonzekerheid nader beschouwd 29

Wie leiden er een precair bestaan? 29

Alles ondermijnende onzekerheid 30

Mensbeelden en wat precariteit aanjaagt 31

Relationaliteit 31

Lichamelijkheid 31

Verlangen 32

Gewoonten 33

Kwetsbaarheid 33

Zin 34

Beleidsdiscoursen en mensbeelden 34

Noten 37

Auteur 42

Inleiding

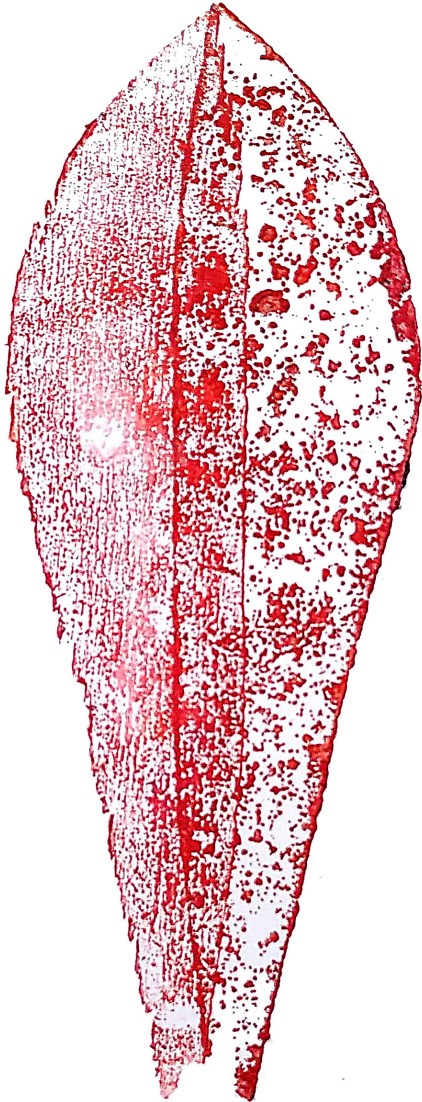
‘Als je er voor de mensen wilt zijn, zeggen we in de presentie, dan zul je er eerst mét hen moeten zijn.

Door met hun ogen naar armoede, precariteit en bestaansonzekerheid te kijken, pogen we eerst met hen te zijn, alvorens er voor hen te willen zijn.’

De vraag wat arm-zijn is, wat bestaanszekerheid betekent en hoe bestaansonzekerheid zich in onze laatmoderne samenleving voordoet, kreeg in de voorbije periode een toenemende actualiteitswaarde. Nederland toog in het najaar van 2023 naar de stembus en probeerde vervolgens de verkiezingsuitslag te verteren. In de verkiezingstijd was bestaanszekerheid een van de belangrijkste thema's en de onverwachte uitkomst van de verkiezingen werd mede toegeschreven aan een diep gevoel van miskenning onder het electoraat. Een deel van de burgers zou door de elite, de welgestelde stedelingen en de bureaucraten, die met elkaar de dienst zouden uitmaken, schromelijk over het hoofd gezien zijn – als waren ze minder. Zo belangrijk als bestaanszekerheid voor de verkiezingen was, zo weinig ging het er na de verkiezingen nog over. Ten onrechte.

In deze tekst wordt gereflecteerd op beide – het begrip en het gevoel een onzeker bestaan te leiden – en wel nadrukkelijk tegen de achtergrond van de presentietheorie, dus vanuit relationaliteit, het geleefde leven en vanuit een politiek-ethisch referentiekader. Dat werpt een bijzonder licht op zowel bestaansonzekerheid (waar hebben we het eigenlijk over?) als op de woede en frustratie onder het electoraat (waardoor worden die aangewakkerd?). Een beter begrip van ‘bestaansonzekerheid’ kan leiden tot een betere aanpak ervan.

In dit essay nemen we bovendien een binnenperspectief¹ in: we kijken met de ‘armen’ mee hoe het leven er voor hen uit ziet en we kijken niet naar bestaansonzekerheid vanuit de hoogte, vanuit de verte of vanuit de kennis en cijfers die niet-armen over de levens van niet-armen verzamelen. Als je er voor de mensen wilt zijn, zeggen we in de presentie, dan zul je er eerst mét hen moeten zijn. Door met hun ogen naar armoede, precariteit en bestaansonzekerheid te kijken, pogen we eerst met hen te zijn, alvorens er voor hen te willen zijn.

I Een beeld van armoede en bestaansonzekerheid

Toelichting

Geïnteresseerd in bestaansonzekerheid beginnen we bij armoede want dat is meer dan gebrek aan geld. Wat is dat meer?

In elk geval wisselt dat per persoon, per buurt, per cultuur, en ook per tijdperk. Onderstaand wordt dat omvattende beeld opgeroepen: er is niet één 'arme' die al deze kenmerken heeft, het beeld gaat ook niet op voor elke buurt of voor elke cultuur. Het wisselt bovendien in de tijd vanwege de hoogte van de werkloosheid, vanwege de bankencrisis, toeslagenaffaire, corona of door uitzonderlijk hoge energiekosten. Er bestaat niet zoiets als een vast beeld van wat het is om arm te zijn. En zelfs het idee 'arm' is vloeïend geworden doordat het intens vermengd is geraakt met andere maatschappelijke verschijnselen, zoals onzekerheid, stress en woede.

Er zijn treffende overeenkomsten tussen een arme Nederlandse boer, een arme Somaliër in Delftshaven, een arme jonge vrouw met een psychiatrische achtergrond op Overvecht in Utrecht, een arme Oekraïner in pensioen bij de kassen of een arme LVB-er die niet kan meekomen: dit zijn allemaal 'arme mensen' maar ze verschillen ook enorm. De zeven onderstaande dimensies van armoede en bestaansonzekerheid willen helpen om een breder en gedifferentieerd beeld van hedendaagse armoede te op te roepen. Bij elkaar illustreren ze wat is uitgewerkt in hoofdstuk 4.1B: het ontwikkelen van het goede begrip van een kwestie waarvoor presentie zou willen inzetten.

Ik volg al tientallen jaren het armoededeбат en gebruik opzettelijk een losse omschrijving van 'arm zijn'. Het kan gaan om een leven onder de officiële armoedegrens zoals vastgelegd in het overheidsbeleid of wordt aangehouden door het SCP en CBS, om 'extreme armoede' zoals Novib – Oxfam zeggen, om verborgen armen (wel werkend maar een tekortschietend inkomen), om de 'allerarmsten' (zoals de ATD Vierde Wereld Beweging zegt), om *the least, the last, the lost* zoals ze in christelijke kring vaak heten, om de 'onrendabelen' zoals Marcel van Dam ze noemt, om de sociaal overbodigen zoals ik ze elders heb aangeduid, om het precariaat zoals Guy Standing zegt, om 'langdurig' armen zoals men soms ook zegt, terwijl weer anderen spreken van een (stedelijke of sociale) onderklasse. Ik heb geen behoefte aan een discussie wie erin en wie er (net) buiten valt. Het gaat mij om een brede opvatting: mensen die niet of nauwelijks kunnen rondkomen en zich moeten inspannen om te overleven.

Armoede heeft in de loop der jaren een ander gezicht gekregen, onder meer door de crises die zich hebben voorgedaan (zie hierboven), vanwege het verder uitbouwen van een neoliberal regiem (dat minder bescherming en steun biedt en zwaarder inzet op zelfredzaamheid), door globalisering (waardoor werk verplaatst is), ook door de verdere introductie van digitale systemen in de WMO (portals) en de AI-gedreven selectie van degenen die steun krijgen (en die vaak afstandelijk en bevooroordeeld zijn), de veranderde instroom van asielzoekers en vluchtelingen (die moeilijk geaccepteerd en gemakkelijk uitgebuit worden) en door de stijgende invloed van populistische politici die woede en wantrouwen aanjagen. Deze ontwikkelingen kleuren hedendaagse armoede. Voor het samenstellen van onderstaande tabel oriënteerde ik me op gestalten van armoede met behulp van actuele wetenschappelijke literatuur en onderzoekverslagen² maar ook door documentaires³ te bekijken, dagboeken en biografieën⁴ te lezen, het toeslagenschandaal te bestuderen⁵, fictie⁶ te lezen, naar speelfilms⁷ te kijken, de verhalen te lezen die armoedebestrijders⁸ noteren, en

locaties te bezoeken waar armen komen. Een zeer brede ingang dus om een beeld te ontwikkelen hoe armoede zich thans voordoet en welke aspecten of dimensies van armoede vandaag de dag meer of anders in beeld moeten worden gebracht dan pakweg 30 jaar geleden. Onderstaand is uit die bronnen geput en geprobeerd daar recht aan te doen.

Zoals gezegd, ligt het accent hier op het beeld dat ontstaat als men op een betrokken wijze meekijkt met degenen die armoede ondervinden ('participatief-experientieel discours'), al worden ook meer 'objectieve' kenmerken benoemd. Met andere woorden: *het gaat om gestalten van armoede en bestaansonzekerheid zoals we die met de lens van presentie zien en interpreteren.*

1e Dimensie: financiën

Armoede heeft vrijwel altijd met geldgebrek te maken, te weinig (vast) inkomen, te hoge (moeilijk beïnvloedbare) uitgaven en soms ook vastzitten in schulden en automatische inhoudingen.

Inkomen

- Langdurig tekortkomen, onderbetaald worden.
- Onregelmatig en wisselend inkomen uit arbeid, toeslagen of uitkeringen waardoor de continuïteit in gevaar komt en gemakkelijk schulden ontstaan.
- Geen buffer (spaargeld, verzekering) hebben.
- Voor vrouwen ligt dit alles vaak nog moeilijker: ze verdienen minder, bij een scheiding blijven ze gemakkelijk met schulden zitten die op hun naam zijn gezet, en weer uit werken gaan als je kleine kinderen hebt, is bijzonder lastig.
- Geheel afhankelijk zijn (bijvoorbeeld als boer of winkelier) van de bank, de verhuurder of leverancier die met hun krediet of prijs je onderneming en inkomen bepalen resp. drukken: bewust afhankelijk gemaakt zijn.
- Door betaalde arbeid te aanvaarden, zoveel toeslagen mislopen dat je er uiteindelijk op achteruitgaat of financieel er minimaal op vooruitgaat (armoedeval).

Uitgaven

- Kosten drukken, zelf gaan korten op huur, energiekosten, eten, krant, ontspanning, bezoek et cetera. Huur of je ziektekostenverzekering niet langer betalen brengt je op een riskant hellend vlak. Je eet lang niet alle dagen warm en wat je eet is van slechte kwaliteit: frikadellen kosten een fractie van broccoli en een blikje frisdrank is goedkoper

dan een pakje melk. Je huis is koud, je vakantie en uitstapjes kunnen niet meer.

- Noodzakelijke aankopen en vervangingen uitstellen en mede daardoor achterstallig onderhoud opbouwen waar je nauwelijks nog uit kunt komen.
- Moeten prijskopen (koopjes jagen, zebra-kleding of tweedehandskleding aanschaffen, een *refurbished* laptop voor je schoolgaande kind kopen); gebruik maken van de voedsel- en kledingbank, slapen in de (nacht)opvang of verblijven in de buurthuiskamer omdat je het koud hebt of niet te eten. Wie goedkoop inkoop in de supermarkt, moet door de knieën: de goedkoopste producten staan op schoenhoogte. Voor welgestelden staat alles op grijpniveau.

Schulden

- Langdurig een grote schuldenlast met zich meeslepen dan wel in de schuldsanering zitten. Ik wijs hier opnieuw op de al eerdergenoemde vrouwen, die in dezen harder getroffen worden.
- Schuldeisers die keer op keer je schuld verhogen met een boete zodat het eindbedrag vele malen hoger is dan de oorspronkelijke schuld.
- Automatische inhoudingen op loon en uitkeringen, terug moeten betalen aan fiscus, gemeente et cetera wegens schuldsanering of te veel ontvangen toeslagen – al dan niet correct!
- Schuldhulpverlening die amper helpt en vooral schulden vergroot, plukt van cliënten en zichzelf als eerste uitbetaalt.

2e Dimensie: fysiek

Armoede heeft gewoonlijk lichamelijk allerlei negatieve consequenties. Armen zijn vaker ongezond en leven korter dan anderen. Het onderscheid fysiek – mentaal is dikwijls niet scherp te maken.

- Ongezond zijn**
- Meer slijten door arbeid, uitgebuit en overbelast worden, meer gebreken en lichamelijke schade oplopen door de stoffen waarmee je werkt.
 - Niet in staat goed voedsel, goede bedden, et cetera aan te schaffen: mogelijkheid afdoende van de arbeid te herstellen is kleiner.
 - Niet gewend en ook niet in een bevorderlijke omgeving verkeren om schadelijke gewoontes (roken, ongezond eten, overgewicht et cetera) te onderkennen en om te buigen.
 - Niet, minder goed of onvoldoende dekkend verzekerd zijn. Het kost armen meer moeite om zo nodig bij goede hulp uit te komen en ook meer moeite de eigen bijdrage op te brengen > niet of moeilijker de benodigde zorg krijgen.
 - Armoede verhoogt aantoonbaar de kans op het ontwikkelen en voortduren van psychiatrische problemen.

- Eerder dood**
- Armen leven korter dan welgestelden (in NL wel 7 jaar korter).
 - Onder sommige groepen armen (bijvoorbeeld boeren) komt suïcide meer voor.
 - In de jaren dat ze leven zijn ze vaker ziek (meer minder gezonde jaren): hun leven is vaak zorgelijk, verloopt minder gemakkelijk en heeft minder kwaliteit.

Stress

- Arm-zijn is in veel gevallen een leven in chronische gespannenheid.
- Dat gaat gepaard met slapeloosheid en eindeloos gepieker: stress maakt ziek en bevattelijk voor ziekten, vergalt levensvreugde en put uit.
- De bedoelde stress gaat soms ook gepaard met huiselijk geweld dat niet incidenteel maar structureel wordt als de stress niet weggenomen kan worden.
- En er zijn weinig mogelijkheden zich te ontspannen, de gedachten te verzetten of zorgen te negeren.

3e Dimensie: participatie

Arm-zijn betekent vaak ook niet kunnen meedoen aan essentiële maatschappelijke activiteiten (zoals arbeid, onderwijs en sociaal leven), aan de kant staan en soms ook mijden dat je mee moet doen (omdat daaraan kosten zijn verbonden die niet op te brengen zijn).

Arbeid

- Geen werk hebben, illegaal werken.
- Inferieur werk hebben, uitgebuit worden, onderbetaald werken, zzp'er tegen wil en dank: onbeschermd en met weinig rechten, zonder pensioenopbouw – al gaat daaraan nu wat gebeuren in Nederland.
- Genoodzaakt tot los-vast werk/ flexwerk; preciaire baantjes; een onzeker bestaan. Als het even kan, word je na gedane arbeid eruit gegooid: werkgevers willen wel de arbeidskracht, niet de sociale verplichtingen.
- Discriminatie op de arbeidsmarkt bij het solliciteren, vanwege je komaf, je achternaam, postcode

- of taalgebruik. Nu er meer vacatures zijn dan sollicitanten, neemt deze discriminatie ineens af.
- De kleine zelfstandige of de zorgmedewerker die wel degelijk betaald werk heeft maar de kop haast niet boven water kan houden – de onzichtbare arme – en voor wie de bestaande regelgeving vaak net tekortschiet. Het is het soort arme waarop niemand is ingesteld.
 - Moeilijk of onbemiddelbaar zijn naar fatsoenlijk werk vanwege je ‘tekorten’ (veronderstelde of reële handicaps).

Onderwijs

- Slechte startvoorwaarden (onder meer taalachterstand, culturele barrières, laag ambitieniveau en gebrekkige steun van ouders, moeilijkheden met aanschaffen leermiddelen en bieden van een geschikte leeromgeving thuis).
- De docenten voor de klas hebben vaak een andere culturele achtergrond, praten anders, denken anders, vinden andere zaken normaal en veronderstellen mogelijkheden of achten vanzelfsprekend wat niettemin in arme milieus ontbreekt. Armen lijden meer onder de culturele mismatches in het onderwijs dan welgestelden. Onderwijs voelt óók als een normaliseringsslag.
- Problemen tijdens de onderwijs carrière, zoals schooluitval, spanningen thuis, zonder ontbijt op school komen, in marginale jeugdculturen terecht komen – anderen hebben dat ook maar als je arm bent is het vaak lastiger te hanteren.
- Na uitstroom van het onderwijs bedrogen uitkomen (onder meer door diploma-inflatie), mensen met jouw achternaam (achtergrond) zijn niet gewenst: het goede werk dat er is, is lastig bereikbaar.

Sociale netwerken en culturele hulpbronnen

- Beperkt zijn in je sociale verkeer: anderen niet bij je thuis durven uitnodigen (sfeer van armoe, als gastgever weinig te bieden hebben), niet naar de film of op vakantie kunnen, niet meer naar de kroeg kunnen (geen rondje kunnen geven en geen uitvreter willen zijn), geen schoolreisje voor je kinderen kunnen betalen, door de goedkope kleding val je (of je kinderen) uit de toon en word je nagekeken et cetera. Armoede gaat gepaard met allerlei vormen van sociale uitsluiting.
- In een klein sociaal netwerk leven (almaar meer van hetzelfde horen, zien en beleven; etikettering, sociale controle) en niet in staat anderen toe te laten of te ontvangen > ‘er niet of nauwelijks uit kunnen komen’, niet beschikken over het benodigde sociaal-culturele kapitaal.
- Gebrek hebben aan culturele hulpbronnen (alternatieve identificatiepatronen, identiteitsmodellen en interpretaties) waaraan je je kunt optrekken > voor jezelf geen ander leven zien.

4e Dimensie: habitat

Armen wonen vaker dan anderen op plekken die ernstig afbreuk doen aan hun welzijn en ondervinden aanzienlijke belemmeringen om daar zelf verbetering in te brengen omdat ze de middelen niet hebben en afhankelijk zijn.

Geen huis

- Geen huis (meer) hebben en nergens thuis zijn, een zwervend bestaan leiden, van kraakpand naar kraakpand trekken, in je auto of bijvoorbeeld op een camping wonen.
- Noodgedwongen inwonen bij anderen (vrienden, ouders, kinderen, ex, et cetera) omdat je zelf geen onderdak hebt of niet meer betalen kunt.
- In verband met je werk verblijven in kassen, in dubieuze pensions of op kamers met wisselbedden: inferieure omstandigheden, onwaardig en uitgebuit.

Kwaliteit van de huizen

- Je huis is vochtig, gehorig, klein, relatief duur – sommigen worden ziek van hun (slechte) huis.
- Minder of niet geïsoleerd wonen: hoge stookkosten, meer geluidsoverlast en last van de burens.
- En je bent afhankelijk van de huisbaas of er verbeterd wordt en indien zo, of je daarna de huurprijs kunt opbrengen en kunt blijven wonen.

Kwaliteit van de woonomgeving

- Doordat je op mindere plekken woont, is er meer en vaker verkeers- en stankoverlast, en hebben armen meer en vaker last van vervuiling in de omgeving.
- In achterstandswijken treden er gemakkelijk lastig te hanteren spanningen op tussen de burens (vaak is er ook steunende gezamenlijkheid) – zulke spanningen treden overal op in Nederland maar de mogelijkheid ze te ontlopen, is ongelijk verdeeld

want afhankelijk van je welstandsniveau.

- Je buurt als dumpplaats van problematische personen (zorgmijders, verwarde personen, drugsgebruikers, ex-gedetineerden, illegalen, psychiatrische patiënten et cetera).
- Vaak een chaotische leefsituatie waar bij velen veel aan de hand is.

Vervreemding

- De ervaring dat je buurtje niet meer je buurtje is vanwege de oververtegenwoordiging van nieuwkomers (van migranten en asielzoekers tot yuppen en studenten), het verdwijnen van winkels, bekenden et cetera. Die ervaring hebben veel meer mensen maar als je arm bent, is de kans je eraan te onttrekken geringer.

5e Dimensie: competenties

Als je arm bent heb je om te overleven competenties nodig die bij anderen vaak minder intensief of in gunstiger omstandigheden worden aangesproken. De competenties waarop de arme steunt, zijn op zich niet uniek, wel wat er in moeilijke omstandigheden waarin bovendien veel op het spel staat mee bereikt moet worden.

Budgettaire competenties

Juist van armen wordt verwacht dat zij aanhoudend het vermogen kunnen ontplooiën om geldzaken in tijden van gebrek, krapte en tegenslagen goed te bestieren en in de hand te houden. Als welgestelden dat niet goed kunnen, valt het niet op en in elk geval hoeven dezen zelden of nooit te bewijzen dat ze het kunnen.

Bureaucratische competenties

Zo wordt van armen ook verwacht

- Dat zij voldoende overzicht hebben van de voorzieningen, loketten en portals, en hun weg vinden als er hulp nodig is (waar aankloppen, voor wat, met welke onderleggers bij je?).
- Dat zij de cliëntrol voorbeeldig vervullen (beheerst, op tijd en dankbaar) en overweg kunnen met de taal en logica van de bureaucratie.
- Dat ze de geëigende voorzieningen passend gebruiken (ander gebruik = misbruik) en haperingen in het systeem (bijvoorbeeld wisselende hoogte van uitkeringen of toeslagen) zelf opvangen en er geen voordeel van trekken.
- Dat ze op een zelfredzame manier omgaan met de hulp en niet verafhankelijk raken.

We weten dat de Toeslagenaffaire ertoe heeft geleid dat velen liever geen gebruik meer maken van financiële ondersteuning: bij de minste of geringste 'fout' word je ongenadig aangepakt en moet je een veelvoud van de ontvangen steun terugbetalen.

Sociale competenties

Veel armen hebben een andere culturele achtergrond dan hun hulpverleners, ambtenaren, onderwijzers et cetera. Toch moet je, om succesvol hulp of steun te ontvangen, voldoende ingeburgerd zijn en de spelregels van het typisch middle class Nederlandse sociale verkeer beheersen en naar die maatstaven kunnen én willen handelen (asielzoeker kunnen je haarfijn uitleggen hoe moeilijk dat is en hoe onverbiddelijk Nederlandse regels worden toegepast).

Competenties van de uitgestelde beloning

De moderne burger traint zich voortdurend, is erop gericht zich te verbeteren (fysiek, mentaal, financieel, et cetera) en oefent zich om zijn neigingen, lichaam en gedachten onder controle te krijgen: om te kunnen presteren, slank te blijven, om te sparen voor later, een studie af te maken, lekker maar ongezond eten te laten staan ect. Als je arm bent is deze disciplinerende beloning nauwelijks permitteren en raak je – als je weinig traint – in veel opzichten achterop en uiteindelijk aan de verkeerde kant van de streep.

Pedagogische competenties

Armen staan voor de zware taak om de intergenerationele voortzetting van armoede te doorbreken, ervoor te zorgen dat hun kinderen niet ook arm worden: juist wie op achterstand is gezet moet ongehoord zware inspanningen leveren om zijn kinderen daarvan te vrijwaren; dat is altijd al moeilijk maar bij armen moet dat in moeilijke omstandigheden gebeuren.

6e Dimensie: mentale weerbaarheid

Arm zijn doet dikwijls een groot beroep op je weerbaarheid: je moet standvastig leiding kunnen geven aan je leven bij grote existentiële moeilijkheden. Dat is veel gevraagd.

Emotionerende voorvallen hanteren Dealen met een leven in armoede vraagt dikwijls een koele kop, een ruim incasseringsvermogen en een aanzienlijke beheersing, terwijl de omstandigheden moeilijk en soms provocerend zijn. Vier uitdagingen springen in het oog:

- Succesvol kunnen hanteren van *constante* – soms jarenlang aanhoudende – ervaringen van miskenning, de bedrukkende emoties van angst, teleurstelling, kwaadheid, gevoelens van onrecht en vernedering. Als je deze niet kunt hanteren, lopen je kansen om uit de armoede te komen zienderogen terug.
- Succesvol kunnen hanteren van *wisselvalligheden*: het hoofd weten te bieden aan emotionerende inbreuken en tegenslagen die jezelf en je affectieve netwerk (partner, kinderen, je buurt, de mensen die je dierbaar zijn) raken en bedreigen en die je daardoor uit je evenwicht brengen. Zijn emotioneel scherpe reacties schaden de arme gewoonlijk.
- In bepaalde episoden van een leven in armoede wordt de arme geacht vertrouwen te stellen in de professionals (onderwijzer, jeugdhulpverlener, ambtenaar sociale dienst et cetera) wat een grote opgave is gelet op het verstoorde leven en de strijd die velen met het professionele regiem voeren.
- En ten slotte melden armen veelvuldig dat ze

proberen om zich niet te schamen voor hun armoede, zich – ondanks wat de omgeving zegt – zich er niet schuldig over voelen, zich ertoe zetten om zich niet te verbergen, het verdragen dat anderen je nakijken, et cetera.

Compensatie zoeken

Als je een stressvol leven leidt en over relatief weinig hulpbronnen beschikt om eruit te komen, is het verleidelijk compensatie te zoeken, bijvoorbeeld in drinken, roken, drugs, gokken, shoppen (zogeheten impulsaankopen), gamen of seks. Dat leidt af maar helpt gewoonlijk niet veel om uit de betreffende situatie te geraken – soms zelfs integendeel omdat je jezelf op kosten jaagt en verder in de nesten werkt. Dat maakt het, in combinatie met de zeer beperkte mogelijkheden sociaal vertier te zoeken, moeilijk voor armen om spanningen weg te laten vloeien.

Mentale hulpbronnen

Armen beschikken vaak niet – maar soms ook wel – in gelijke mate als welgestelden over mentale hulpbronnen, zoals goed kunnen leren, een goede opleiding hebben, taalvaardig zijn, geconcentreerd blijven, beheersing opbrengen, geduld hebben te argumenteren, belangen in een langetermijnperspectief afwegen, et cetera. Hun situatie is er niet naar, hun cultuur, gewontes en aanleg dikwijls evenmin. De opgave is dan dus met minder hulpbronnen een moeilijker leven tot een goede zien te brengen.

7e Dimensie: waardigheid

Arm zijn gaat gewoonlijk gepaard met allerlei vormen van kwetsing en disrespect. De arme is onaanzienlijk, wordt gemakkelijk als een paria of een stommeling gezien die zijn lot aan zichzelf te wijten heeft. Dat tast je gevoel van waardigheid aan.

Precariteit

Armoede is een leven in onzekerheid, of zoals dat heet in 'precariteit'.

- De moderne onzekerheden van een bestaan in armoede zijn er bij de vleet: je weet niet hoe het morgen zal zijn met je werk, inkomen, huis, diploma, je energierekening et cetera. Zulke onzekerheid treft alle burgers maar als je arm bent kun je er veel slechter tegen wapenen dan wanneer je bestaan zeker is.
- In een precair bestaan hangt alles met alles samen: als je inkomen wegvalt, ontstaan er allicht ook problemen met je huur of ziektekostenverzekering, met je familie (omdat je niet meedoet of geld vraagt), met je geloofwaardigheid (in de ogen van anderen), met je zelfverzekerdheid, met je nachtrust, met de schoolprestaties van je kinderen, et cetera: wie precair leeft, woont in een kaartenhuis. Gewone burgers kunnen een probleem gemakkelijker 'lokaal' houden en voorkomen dat een moeilijkheid zich als een inktvlek verspreidt over alle levensgebieden. Ze hebben een probleem maar de hele bliksemse boel stort niet in.
- Het beleid dat armoede bestrijdt voegt gewoonlijk nieuwe onzekerheden toe (precarisering): waar het zekerheid zou kunnen verschaffen (basisinkomen bijvoorbeeld) tuigt het portals, bewijsstukken,

voorwaarden en andere testen op voor je hulp krijgt, als je al hulp krijgt.

- De samenleving neemt aan dat je krijgt wat je verdient (meritocratie) en dat wie ervoor gaat, boven Jan raakt. Maar dat is niet zo want bestaansonzekerheden beletten je gewoonlijk 'je kansen' te grijpen, terwijl welgestelden de hulp kunnen invoeren (van bijles tot het Luzac College) om hun kinderen en zichzelf verder te helpen.
- Als het maatschappelijk vertoog luidt dat we zelfredzaam zijn én ook behoren te zijn dan staat wie dat niet kan voor gek, schiet tekort en voelt zich begrijpelijkerwijs opgejut: het geeft onzekerheid omdat je niet aan de verwachtingen voldoet
- Een belangrijke bron van onzekerheid is ook het verdampen van solidariteit: moderne armen leven niet (zoals een eeuw geleden) in verbanden waar men naar elkaar omkeek, gezamenlijk opkwam voor basale rechten en met elkaar de voorzieningen schiep (zoals woningen) die hun lot verlichtten. Moderne armen zijn uit elkaar gespeeld en vaak op zichzelf aangewezen. Als de overheid niet naar hen omkijkt, zijn ze de sjaak.

Kwetsing

Armen geven veelvuldig aan zich ondermaats bejegend te voelen:

- Op basis van wantrouwen en met een overmaat van controles, met de noodzaak zich bloot te geven over persoonlijke zaken (met wie je woont, waaraan je je geld besteedt, wat de aard van een relatie is, wie van je naasten jou kan helpen et cetera) en met de verplichting zich over van alles en nog wat te verantwoorden en zich op allerlei momenten te melden.

- Zo is er ook de ervaring gemakkelijk slachtoffer van willekeur te worden, van onverschilligheid, rigiditeit of favoritisme: er zijn regels en er is ruimte maar hoe ze in jouw geval uitpakken staat te bezien.
- Als je arm ben en men ziet dat je rookt, Cola drinkt uit blikjes of ondanks je geldgebrek toch een kat houdt – dan heb je wat uit te leggen, dan moet je je verantwoorden waar anderen dat niet hoeven. Je wordt ter verantwoording geroepen want je bent niet zuinig, niet verstandig of zelfs misschien toch niet echt arm want je hebt ook best een erg groot Tv-scherm. De arme is de beschuldigde en moet zich verweren, een afdoende verklaring geven over zijn keuzen, zelfs aan willekeurige buitenstaanders die hem waarnemen en er het hunne bij denken.

Erkenning

Het gebrek aan erkenning dat we in de wereld der armen tegenkomen, kent drie uitgesproken gestalten

- Allereerst het gebrek aan respect en waardering voor wie je bent: armoede geeft een stigma en stoot af. Maakt niet geliefd noch respectabel.
- Een andere vorm is de onteigening van het persoonlijke verhaal, van je eigen waarden en goede redenen: anderen (deskundologen) weten het beter, hun kennis gaat voor en is maatgevend, jouw kennis is minderwaardig, hun normen zijn de beste.
- Dat je erin slaagt te overleven geldt niet of nauwelijks als een eervolle prestatie. Dat behoort te kunnen, wordt van je verwacht en als dat in een deviant levensvorm gebeurt, doet dat afbreuk aan de waardering. Armen voelen aan den lijve het normaliseringsoffensief dat hulp aan armen zo dikwijls kenmerkt en dat, hoewel soms behulpzaam,

vooral ook als miskennend en beledigend wordt ervaren.

Zelfbeeld

Zoals bij zoveel minderheden of niet-dominante groepen zien we ook bij armen vaak de internalisering van maatschappelijke beelden van (de eigen) waardeloosheid en (het eigen) onvermogen: men gaat zelf ook denken niet zo veel waard te zijn, voor een dubbeltje geboren te zijn, ook niet te verdienen om hogerop te komen, geleerd te zijn et cetera. Kortom, een lage eigendunk (*self esteem*) die zich kan openbaren als bescheidenheid maar ook als zich overschreeuwen. Overigens zien we ook armen die alle gevoelens van schuld en schaamte achter zich hebben gelaten en assertief in de wereld staan: kom maar op!

Hechting

Onderzoek laat zien dat wie arm is en heeft te leven zoals we hier schetsen, moeite krijgt met zich te hechten, met name aan wat gezien wordt als de regels van de elite en het regiem der welgestelden (school, bureaucratie, overheid, openbare orde et cetera).

- Het kost moeite om nog veel fiducia te hebben in anderen, in plannen, in beloften en de redelijkheid van regels.
- Als dat moeilijk gaat, neemt de onvrede of boosheid snel toe en ook het verder afhaken van de 'normale wereld'.
- Dat op zijn beurt biedt een vruchtbare bodem om een proteststem uit te brengen, voor elke verandering te gaan die de 'main stream' zegt aan te pakken, een sterke man te willen en ontvankelijk te zijn voor populisme.

Deze onvrede is beslist niet beperkt tot armen, maar zij zijn er ontvankelijker voor vanwege de ervaren kwetsing, het gebrek aan erkenning en het lage zelfbeeld.

Meer in zijn algemeenheid geldt dat armoede en de aanzienlijke kloof tussen arm en rijk, een samenleving instabiel maakt en het sociale weefsel beschadigt: armoede in zijn vele gestalten is een aanslag op veilig en vreedzaam samenleven.

II Bestaansonzekerheid nader beschouwd

Wie leiden er een precair bestaan?

Al bij al biedt bovenstaande ordening een rijk en gedetailleerd beeld. Maar van wat precies? Van armoede? – nee, niet per se, hoewel er volop kenmerken van armoede worden genoemd. Van het leven aan de onderkant of in de marge van onze samenleving? – nee, hoewel velen op wie dit beeld van toepassing is, zo zullen leven. Van bestaansonzekerheid? – ja, zeker ten dele, hoewel almaar diep in de prut zitten ook een bestaanszekerheid is, zij het moeilijk leefbaar. Zo zijn er meer typeringe die min of meer toepasselijk zijn maar de lading toch niet afdoende dekken: beschrijven we het leven van de woedende burger, van degene die zich sociaal overbodig voelen, van verafhankelijkten en reitritisten, van overlevers, van onaanzienlijken, van de sappelaars, kleine luyden, van behoeftigen, van gekrenkten, van noodlijdenden, van het proletariaat, de onderklasse? Steeds zal het antwoord zijn: ja en nee, in een bepaald opzicht klopt het en in een ander opzicht niet.

Mij lijkt een geschikte aanduiding: het gaat om de precaren⁹. Kenmerkend is dat hun leven fundamenteel en langdurig onzeker is (geworden of gemaakt) en bloot is gesteld aan tal van moeilijk te beheersen risico's. De basis daarvan ligt gewoonlijk in de sociaal-economische omstandigheden maar daar stopt het niet. De onzekerheid breidt zich uit over al hun levensgebieden: is mijn kennis nog wel wat waard, kan ik hier blijven wonen, kan ik mijn zelfvertrouwen behouden, zijn mijn geloof, cultuur en morele overtuigingen nog geldig, kan ik mijn kinderen wel een goede toekomst geven, et cetera? De onzekerheid die primair gevoed wordt in de sfeer van de markt, arbeid, financiën,

toeslagen en schulden, breidt zich uit naar het onderwijs, het wonen en de buurt, en vervolgens naar de hulpverlening en experts, naar de straatgenoten, nieuwkomers, de politiek en het landsbestuur, en anderen en uiteindelijk naar jezelf – al is dat lastig in te zien. Je weet niet meer of je morgen nog het leven zult hebben dat je je wenst, je weet niet of je mening morgen in de familie, buurt of kerk nog wat waard is, je weet niet of je favoriete eten, je vertrouwde burens, je kunde, je idee van een mooie oude dag, je hoop op goed leven morgen nog bestaan en door de beugel kunnen. Je leven, je tijd, je plek, je identiteit, je kennis, je routines en tradities: alles komt op losse schroeven te staan. De onzekerheid die van de marktwerking stamt, is de boktor van je leven: de balken, verbindingen, de vloeren en het dak, alles raakt aangetast. Dat is wat een precair bestaan is en alle klassen treft, zij het niet in gelijke mate. Onze schets betrof vooral de onderste 3 à 4 klassen die Vrooman cs (2023) beschrijven.

Alles ondermijnende onzekerheid

Een aantal mechanismen speelt daarbij een grote rol. Als die onzekerheid toeslaat en zich invreet in het leven van de betrokkenen, helpt het niet als ze daarmee alleen gelaten worden, als gezegd wordt dat je in staat behóórt te zijn de moeilijkheden zelf te boven te komen, dan helpt het niet als helpers op afstand (moeten) gaan, tussen hen en jou procedures, portals, intake-voorwaarden worden geïnstalleerd, als wat vertrouwd is gesloopt of afgeschaft wordt, als er beleid komt dat niet luistert, het beter weet en zijn eigen doelen hoe dan ook realiseert. Dan is ‘hulp’ (van professionals, beleid, bureaucratie et cetera) zelf een onzeker makende factor van jewelste doordat het ingericht is met dezelfde logica waaruit de primaire onzekerheid voortkwam: meer van hetzelfde, kortom. En dat heet precariseren en maakt het erger.

In een samenleving die abstracter wordt en mede daardoor formeler, afstandelijker en complexer, wint de vraag aan belang welke afstandelijkheid mensen nog verdragen. Wat is de mens en waar kan hij niet tegen?¹⁰

Mensbeelden en wat precariteit aanjaagt

Relationaliteit – Als we op goede gronden zeggen dat de mens een door en door relationeel wezen is, verdraagt hij het moeilijk als hij almaar op zichzelf wordt teruggeworpen, in eenzaamheid zijn boontjes moet doppen of uit zijn sociale weefsels wordt losgescheurd. Eenmaal daaruit, wordt hij steeds onzekerder en gemakkelijk prooi voor populistten. Wie zich zijn relationaliteit bewust is, weet dat hij op duizenden manieren met anderen verbonden is, voor zijn koffie, onderwijs, vervoer, kleding, gezondheidszorg of wat ook maar. Dit soort producten en diensten komt tot stand in het netwerk van sociale betrekkingen (interdependenties) dat van allen een geven en nemen vraagt. Maar die weet ook dat ‘losse mensen’ niet bestaan: ze hebben een geschiedenis, leven in loyaliteitsverhoudingen met anderen, hebben een functie in hun huis, buurt of op hun werk, ze lijden onder anderen en genieten van anderen, ze worden zichzelf dankzij anderen. Die realiteit wordt grondig ondermijnd als ze niettemin almaar worden voorgesteld als enkelingen, ‘autonoom’ en opgepadeld met de opdracht tot ‘zelfregie’ – alsof leven betekent dat je als een leidinggevende je gaan en staan plant, managet en afrekent. Het voortdurend ‘sociaal strippen’ van mensen zodra ze een beroep doen op hulp of steun, ondermijnt hun waardigheid, hun verworteling en zekerheid.

Lichamelijkheid – We wisten het altijd al, maar toch lijkt het slecht door te dringen: de mens is een belichaamd wezen. Hij is zijn lichaam, leeft met zijn lichaam en huist in een lichaam en is dood als dat lichaam het begeeft. Als belichaamd wezen ondergaat hij het leven en geeft tezelfdertijd vorm aan dat leven: met verstand en emoties, met lust en weerzin, met pijn en moeite. Vanuit dat lichaam beziet hij de wereld, het is zijn standpunt, invalshoek, uitkijkpost. Dat lichaam verouderd, golft op en neer op adrenaline en andere hormonen, is gevoelig voor honger, kou en bijvoorbeeld gevaar. Het meldt zich te pas en te onpas, wil aangehaald worden, is van slag door ongemakken en

bepaalt dan de stemming, vertroebelt het verstand of verlangt intens naar wat het verstand verbiedt (bijvoorbeeld roken, stil zitten en of verboden seks hebben). Hoewel men op honderden plekken denkt in termen van het ‘standaardlichaam’, verschilt het tegelijk: het zwarte lichaam is anders dan het witte, het mannenlichaam anders dan het vrouwenlichaam, niet één lichaam is *wired* als een ander. Daarbij gaat het om fysieke maar net zo goed om culturele factoren: wat het betekent om vrouw, kind, oudere of bijvoorbeeld gekleurd te zijn, is minder een biologische dan een culturele kwestie. Het lichaam is ook een cultureel construct! Als we dan op het terrein van zorg en welzijn beleid maken en daarbij voortdurend dat lichaam veronachtzamen, er geen woord aan wijden en ons onverschillig tonen voor de verschillen dan is dat een beledigende miskennis. Die veronachtzaming kan variëren van het lichaam doodzwijgen tot een misplaatst begrippenapparaat gebruiken, bijvoorbeeld door uit te gaan van de standaardmens, door te abstraheren van het geleefde leven en de mens steeds maar weer voor te stellen als pure *res cogitans*, denkende substantie zonder lichaam. Beleidslogica wordt in dat geval overtrokken rationalistisch en veronderstelt dat mensen als ‘ontstoffelijke wezens’ berekenend met zichzelf en hun belangen omgaan. De werkelijkheid is anders en laat zich, als het om het lichaam gaat, niet wegpoetsen met verblinde en eenzijdige concepten.

Verlangen – Als we, opnieuw op goede gronden, aannemen dat de mens een verlangend wezen is dan heeft dat consequenties voor ons beleid. Dat verlangen zal allereerst betekenen dat elke mens erkend wil worden: met liefde, met rechten, met respect, met waardering voor wie hij is, wat hij kan, weet, inbrengt, wil worden. Als die erkenning hem onthouden wordt, wordt hij onzeker en loopt hij achter ieder aan die hem aanhaalt. Behalve op erkenning heeft het verlangen ook betrekking op wat anderen hebben en krijgen. Je verlangt wat anderen verlangen en dat verlangen houdt een voortdurend vergelijken in stand: wat heb ik en wat zij, wat moeten zij ervoor doen om het te krijgen en wat ik, hoe lang moet

ik wachten voor ik het heb en hoe lang zij, et cetera? Dat verlangend vergelijken voedt het wij-zij denken, de afgunst en uiteindelijk de wens dat de ander verdwijnt. Het verlangde moet goed verdeeld zijn, dat is: zij in elk geval minder dan ik.

Gewoonten – Als we, wederom op uitstekende gronden, zouden zeggen dat de mens een gewoontedier is dan moeten we ons daar terdege op afstemmen. Gewoontes en routines maken het leven beter te doen, er hoeft niet over van alles nagedacht te worden en zo kan het leven gemak en vaart krijgen. Maar belangrijker is wellicht dat het leven zijn voorspelbaarheid behoudt en onzekerheden voorkomt: zo gaat dat en zo moet je reageren. Maar gewoontes – of ze zo slecht zijn als roken of niet – kunnen gemakkelijk onderdeel van je identiteit worden en zelfs uitgroeien tot tradities, dan worden ze heilig: zo zijn wij, zo doen we dat hier, en zo hoort het ook. Als dat niet meer mag, komt het gewoontedier in opstand en wordt woedend omdat hij vaste grond onder zijn voeten verliest, zich bedreigd voelt en dan onzeker wordt. Daar kan hij domweg bar slecht tegen. Zijn woede betreft de ontnomen zekerheid, de gesneuvelde verwachtingen en de onvoorspelbaarheid van zijn omgeving.

Kwetsbaarheid – De mens is, zo weten we op goede gronden, kwetsbaar. Hij zal aftakelen en ooit sterven, anderen kunnen én zullen hem kwaad berokkenen, zonder anderen kan hij zich echter onmogelijk staande houden in deze wereld en waarvan hij houdt (zijn huis, zijn baan, zijn cultuur maar ook zijn geliefden en vrienden, en zelfs het gave lichaam waarmee hij grote prestaties leverde en liefhad): het kan zomaar ophouden te bestaan. Waarden en kwetsbaarheid zijn met elkaar verbonden. Als zulke kwetsbaarheid weggepoetst wordt met goedkope filosofietjes over veerkracht en autonomie dan wakkeren we kwetsbaarheid en onzekerheden aan en roepen we de ellende over ons af: de kwetsbare die overvraagd is, slaat terug, haakt af of steekt over naar degenen die zijn kwetsbaarheid omtovert in trots, zekerheid en zelfvertrouwen.

Zin – En tot slot, nog zo'n kenmerk: de mens is een betekenis zoekend wezen. Zo oriënteert hij zich op zijn tocht door de wereld, uitleggend, duidend, zinvol scheidend van zinloos, goed van kwaad, nastrevenswaardig van verwerpelijk. Zijn geluk is direct verbonden met de mogelijkheid of hij kan doen wat hij zinvol vindt, of hij een leven kan leiden dat betekenisvol is voor hemzelf te midden van andere mensen. Wat dat inhoudelijk is, zal per persoon verschillen en zeker is wel dat wat de een gelukkig maakt de ander kan schaden. Punt is echter dat zinvol leven, betekenisvolle contacten, waardevol werk et cetera, probate antwoorden zijn op onzekerheid en precariteit, op dodelijke verving en op wat sommige filosofen omschrijven als walging. Als processen om betekenisvol in de wereld te staan, echter geen gewicht meer in de (beleidsmatige) schaal van wonen, werken en leren leggen dan valt de bodem onder het bestaan uit: waarom zou je je nog druk maken? Intensief consumeren kan dat gat vullen maar je wordt allicht bevattelijk voor veelbelovers, voor die je zinloze bestaan weer glans beloven te geven en zeggen je in eer te herstellen. Als het ergens goed voor is – hoe bedenkelijk misschien ook – leef je weer op, is de onzekerheid weg en ben je iemand.

Beleidsdiscoursen en mensbeelden

Het zijn menselijke eigenschappen – de meesten zullen ze hebben, misschien niet precies zo, maar vreemd zullen ze aan niemand zijn. Met enige voorzichtigheid zou je kunnen zeggen dat ze de krachtlijnen van mensbeelden vormen en dat deze (en mogelijk nog andere) de toetsstenen van beleid zouden behoren te zijn: stemt het af op deze menselijke behoeften, houdt het rekening met deze menselijke eigenschappen? Min of meer zoals 'doenvermogen' een criterium is om te bezien of beleid de menselijke maat respecteert. In een recent rapport van de WRR is dat idee van doenvermogen (wat je realiter aankunt) uitgebreid met de notie van grip hebben. Grip is meer naar buiten gericht. Beide staan overigens in het teken van moderne onzekerheid en de wens deze te verkleinen of weg te nemen door controle te krijgen, dat

is: invloed en middelen hebben en daardoor mede sturing kunnen geven aan zaken die je aangaan (*mastery*). Grip, zo wordt geduldig uitgelegd, kun je direct maar ook indirect, en persoonlijk of collectief verwerven. Het is natuurlijk al heel wat wanneer doenvermogen en grip belangrijke referentiepunten voor beleid worden. Je kunt er ook bedenkingen bij hebben dat het centrale begrip 'controle' is: is dat hét antwoord op onleefbare onzekerheid? Is dat ideaal van Albedil wel realistisch – op sommige kwetsbaarheid zullen we nooit vat krijgen – en wat is uitwerking van weer een niet waar te maken belofte?

Mij interesseren echter meer de vragen die aan dit soort oplossingen voorafgaan: (1) welke beleidsdiscoursen treffen we aan in beleidsdocumenten, in beroepsprofielen, in reorganisatieplannen, in uitkeringsvoorwaarden et cetera, en (2) welk mensbeeld dragen ze bij zich? (3) Hoe verhouden deze mensbeelden zich tot zulk soort kenmerken als ik hierboven noemde: de mens is relationeel, belichaamd, verlangend, kwetsbaar, gehecht aan gewoontes en zoekend naar zin? Wordt daarop afgestemd of niet? Wordt de onzekerheid ernstig genomen of stapt men erover heen en wordt de precariteit van het moderne leven verhevigd?

Als mensen een precair bestaan leiden, is dat vaak verontrustend, soms mensonterend en bijna altijd ontwrichtend. Uiteraard is het zaak daar praktisch wat tegen te ondernemen: met geld, met hulp, met erkenning en wat dies meer zij. Ideeën als doenvermogen en grip kunnen daarbij behulpzame richtingwijzers zijn. Beter nog is het zich te bedienen van de werkbeginselen 'radicaal aansluiten' en 'afstemmen', zoals deze in de presentie fungeren: grip en doenvermogen komen dan, *voor zover toepasselijk*, vanzelf in beeld, net als andere aspecten van werken met de menselijke maat.

Maar praktische hulp helpt niet als ze ingericht is vanuit en voortgestuwd wordt door dezelfde logica als waarvan precarisering zich bedient. De begrippen en idealen waaruit die logica is opgetrokken,

zijn breed geaccepteerd, worden door velen op handen gedragen, gaan dagelijks over de tong en kunnen gerust 'ideologie' genoemd worden. Het is die ideologie die op de korrel genomen moet worden, zeker ook zoals ze is doorgedrongen in onszelf als professionals. Ik ben er dan ook een voorstander van om eerst een kritische discoursanalyse te maken van het beleid, van ons eigen spreken en denken over zorg en welzijn: hoe wordt daarin gesproken over mensen, hun kwetsbaarheid, hun relationaliteit, hun verlangens et cetera en stemt dat overeen met wie en hoe de mens is? Zijn dat beleid, dat denken en spreken naar de menselijke maat, gericht op mensen van vlees bloed, zoals ze thans te leven hebben in tijden van precarisering, waarin onzekerheid, risico's en gevoelens van bedreiging en miskennis gemeengoed zijn? Kunnen wij hun situatie wel tot ons laten doordringen of omarmen we zelf een mensbeeld (mensbeelden) dat daarbij een levensgrote sta-in-de-weg is? Dat is een kenmerk van ideologie, ze zit niet alleen elders maar ook in jou en als je je ervan wilt ontdoen, is zelfkritiek nodig. Of om tot slot Bas Heine in *Buitenhof* van 26 november 2023 te citeren: 'George Orwells centrale boodschap is dan ook: zelfkritiek gaat vooraf aan iedere vorm van verbinding.'

Noten

1
Het innemen van het binnenperspectief gebeurt het meest radicaal wanneer we armoede en daarmee samenhangende verschijnselen (*politiek-)* fenomenologisch bestuderen. Dat is, vergeleken met de lawine van cijfers die over onderzoekers wordt uitgestort, een relatieve zeldzaamheid maar we zijn de enige niet. Zie bijvoorbeeld: Simpson Reeves, L., Parsell, C., & Liu, S. (2020). Towards a phenomenology of poverty: Defining poverty through the lived experiences of the 'poor'. *Journal of Sociology*, 56(3), 439-454. Turale, S. (1998) *Living Below the Poverty Line: A Phenomenological Study of the Experiences of Students of Education at the University of Ballarat*. University of Melbourne (PhD thesis). Van der Merwe, K. (2006). The Phenomenology of Experiencing Poverty – An Exploration. *Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa* 2(1): 131–44. Bradshaw, J. & Sainsbury, R. (Eds.). (2002). *Experiencing Poverty*. Burlington: Ashgate; Dalfidan, F. (2020). A phenomenological model of child poverty: A research on the state-subsidized children in Istanbul. *Journal of Social Policy Conferences*, 79, 1-26. Erhard, F. (2024). Culture and poverty from a lifeworld stance: rehabilitating a controversial conceptual pair. *American Journal of Cultural Sociology* 12:1–24. Tim 's Jongers (2024). *Armoede uitgelegd aan mensen met geld*. Uitgever De Correspondent, neemt géén fenomenologisch standpunt in maar verdedigt een vergelijkbaar standpunt.

Een verzameling van zijn beschouwingen en columns vindt men op: <https://decorrespondent.nl/timsjongers>. *De Volkskrant*, in de persoon van Sheila Sitalsing in gesprek met Marieke de Ruiter, economiedirecteur, wijdde een podcast aan het verschijnsel en het begrip 'bestaansonzekerheid', af te luisteren op <https://omny.fm/shows/de-volkskrant-elke-dag/elke-partij-heeft-het-erover-bestaanszekerheid-maa>.

2
Wie wetenschappelijk onderzoek naar armoede wil lezen, kan volop aan zijn trekken komen: er zijn gedegen cijfers over geld en participatie, maar ook over gezondheid, huisvesting, arbeid en onderwijs, over volksbuurten en illegaliteit, over gebiedsontwikkeling en verdwijnende industrieën. Maar ook over de bijstand, het professionele regiem, de bureaucratie et cetera. Te veel om hier op te sommen. Los daarvan zijn er de (wetenschappelijke) boeken over populisme, woede en boosheid, miskennis en exclusie, maar ook over daklozen, verwarde mensen, et cetera. Goede bronnen zijn de rapportages van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), het NIBUD. Maar ook 'boeken' zoals Robert Jan Blom (2019). *Armoede in Nederland*; Jonah Falke (2022). *Van armoede. Reportages over het leven in de schaduw van de welvaart*; Toby Witte (2021). *Armoede en bestaansonzekerheid. Beleid en sociaal professionele aanpak*; Miriam Pool et al. (2018). *Alle dagen*

schuld, praktijkverhalen over armoede; Thomas Kampen, Melissa Sebrechts et al. (2020). *Streng maar onrechtvaardig. De bijstand gewogen*. Over precariteit schreef ik eerder: Baart, Andries (2021). Precariousness, Precarity, Precariat, Precarization, and Social Redundancy: A Substantiated Map for the Ethics of Care. In: Maurice Hamington and Michael Flower (eds.) (2021). *Care Ethics in the Age of Precarity*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 91-119.

3 Documentaires als: *Er is genoeg* (2021); *Nederland in Armoede* (2020); de drie mini-documentaires *Levenslang* (2019); de prachtige zesdelige serie *Schuldig* (2016) en bijvoorbeeld *De onrendabelen* (2009). In 2023 ging men terug naar de hoofdpersonen van *Schuldig* in Amsterdam-Noord en bij die gelegenheid bleek weer eens dat mensen soms wel uit de schulden weten te komen maar dat hun leven zelden definitief ontdaan wordt van financiële onzekerheden: nieuwe gevaren liggen op de loer en slaan zelfs toe. Alsof bestaansonzekerheid nooit eindigt.

4 Denk aan: Ron Meyer (2021). *De onmisbaren*; Tim 'S Jongers (2022), *Beledigende Broccoli. Over de ervaringskennis van kwetsbare mensen*; Stella de Swart (2021), *Armoede krijg je gratis* en Milio van de Kamp (2023). *Misschien moet je iets later mikken*.

5 Toeslagenaffaire (waaraan een uitzonderlijk goed, volledig en up-to-date lemma in Wikipedia is gewijd, met een geweldig goed overzicht van bronnen) maar bijvoorbeeld ook de aangrijpende documentaire *Alleen tegen de staat* (2021) waarin moeders die slachtoffer zijn in het toeslagenschandaal aan het woord komen. Overigens kan men ook kijken naar het Britse, vierdelige TV-drama *Mr Bates vs The Post Office* (2024, geregisseerd door James Strong) dat in omvang en doorwerking doet denken aan het Nederlandse toeslagenschandaal. Het toont een van de grootste gerechtelijke dwalingen in de Britse rechtsgeschiedenis, waarbij honderden onschuldige postkantoorhouders ten onrechte werden beschuldigd van diefstal, fraude en valse boekhouding. Hoewel intern al snel duidelijk was dat de gevonden tekorten te wijten waren aan een defect IT-systeem (*Horizon*), werd dat nooit toegegeven: de houders van de postkantoren kregen te horen dat zij de enigen waren met tekorten en dat ze de tekorten moesten aanzuiveren. Vrijwel allen raakten werkloos. Ze werden niet geloofd en volkomen te gronde gericht: tussen 1999-2015 werden meer dan 700 van hen strafrechtelijk vervolgd; 230 werden ten onrechte gevangenen gezet. Allen moesten vele tienduizenden Britse ponden terugbetalen, hun levens lagen in puin, enkelen suïcideerden zich, de meesten werden (langdurig en ernstig) ziek, huwelijken vielen uiteen, et cetera. Het is te danken aan een van de ontslagen postkantoorhouders (Mr

Bates) dat uiteindelijk de zaak aan het rollen werd gebracht en er processen tegen de Post Office op gang kwamen. Ze zouden uitmonden in het zogeheten *Post Office Horizon scandal* dat nog altijd niet is uitgewoed, zie: <https://www.postofficehorizoninquiry.org.uk/>.

6 Ik denk met name aan de romans van de Franse auteur Édouard Louis.

7 Ken Loach: *I, Daniel Blake* (2016) en bijvoorbeeld *Sorry We Missed You* (2019) of de films van Luc en Jean-Pierre Dardenne: *Le Gamin au vélo* (2011), *Deux jours, une nuit* (2014) en *La Fille inconnue* (2016). Of verwant hiermee de 5-delige documentaire serie *Trappers* (2022) over Fietskoerders in Amsterdam van Eva van Pelt (VPRO).

8 Denk aan de verhalen van ATD-Vierde wereld, Cordaid, het blad van het KANS-fonds, de jaarlijkse Ad Harrewijnprijs, de stroom van verhalen van het Buurtpastoraat Utrecht, op de site van DAK, de verhalen verzameld door Stem in de Stad of Stek, bisdom Antwerpen (door Rita Boeren, Ina Koeman en Chris Smits (red.) (2023). *Presentie: samen mens worden*. Antwerpen: Attent), et cetera. Of aan de dagelijkse berichten en oproepen van Michelle van Tongerloo, straatarts in Rotterdam. Wat mij betreft verplichte kost voor wie betekenisvol met en voor armen of precair levenden wil werken.

9 Ik gebruik de term 'precair' tamelijk breed en beperk hem dus niet tot de situatie van het zogeheten precariaat. In *Eigentijdse ongelijkheid* (2023) is er sprake van zeven 'klassen' waarbij het bezit van kapitaal (financieel, sociaal, cultureel en persoonlijk) als indelingscriterium dient. Mijn begrip 'precair' heeft allereerst betrekking op de drie onderste klassen (laagopgeleide gepensioneerden, onzekere werkenden en precariaat) die bij elkaar zo'n 34 % van de volwassenen in Nederland vormen. Maar ik meen dat de precarisering van het bestaan aan de hogere klassen niet ongemerkt voorbijgaat, al hebben deze meer buffers en kunnen ze klappen dus beter opvangen. Onzekerheid en, naar Zygmunt Bauman, het vloeibaar worden van het bestaan, ongekende risico's, het wegvallen van vertrouwden, het afkalven van religieuze en culturele fundamenteen zijn kenmerken van het moderne leven als zodanig en treft iedereen. Velen zullen het ervaren als roof: van hun zekerheden, of deze nu materieel of cultureel zijn. Bron: Vrooman, Cok; Boelhouwer, Jeroen; Iedema, Jurjen en Torre, Ab van der (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Verschil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

10 Ik ga met deze formulering in op (de essentiële concepten van) mensbeelden, hier in het beleid op het terrein van zorg en welzijn, maar houd opzettelijk afstand tot Peteke Feijten en Winnie Gebhardt

(2022). *Mensbeelden bij beleid. Bewust worden, bespreken en bijstellen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; dat onderzoek zegt gewijd te zijn aan mensbeelden maar presenteert een (gebrekkige) typologie van soorten cliënten. Zo'n typologie kan men verstaan als 'mensbeelden' maar een rijker beeld verkrijgt men door te denken vanuit (wijsgerig-antropologische) basisbegrippen – en dat is wat ik hier doe. Ik kan me veel beter vinden in de zienswijze van Willemijn van der Zwaard die mensbeelden benadert door discoursanalyses te maken van het overheidsbeleid en te onderzoeken welke spanningen, machtsuitoefening, vervreemding en inconsistenties deze discourses en hun kernbegrippen in de praktijk oproepen, zie Zwaard, W. van der (2021). *Omwille van fatsoen. De staat van menswaardige zorg*. Den Haag: Boom Bestuurskunde; en (2021). *Machtige mensbeelden. Kiezen voor menswaardig bestaan*. Den Haag: De Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (essay bij wijze van nieuwjaarsgeschenk). Interessant vind ik de bijdrage van christelijke zijde: Sheldrake, Philip (2020). Anthropology. In: Edward Howells & Mark A. McIntosh (eds). *The Oxford Handbook of Mystical Theology*. Oxford Handbooks (2020; online edn, Oxford Academic, 2 Apr. 2020), <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198722380.013.28>, geraadpleegd op 20 juni 2024; zie ook Versteegen, Trees (2018). Verkruijmen van vastgelopen mensbeelden. Over schaamte, armoede en theologie. Diaconie & Parochie 2018-3, ook te vinden op:

<https://www.knooppuntkerkenenarmoede.nl/verkruijmen-van-vastgelopen-mensbeelden/>. Overigens kies ik ter wille van de leesbaarheid overwegend voor 'hij' en 'hem' om naar 'de mens' te verwijzen zonder dat ik meen dat 'de mens' een gestandaardiseerde, witte man is.

11

Hier stuiten we op een motief dat zwaar weegt bij rechts-radicalen stemmers. Volgens Koen Damhuis, die al jaren onderzoek doet naar de stemmers op radicaal-rechtse partijen en die 'gespecialiseerd' is in de PVV, zijn de stemmers heel divers (heterogeen), gelet op hun sociaal-economische achtergronden, eerder stemgedrag, levensgeschiedenissen et cetera. Hij gebruikt zelfs het begrip *electoral equifinality*: hoe verschillende ook, toch vormen ze een electoraat. Hij onderscheidt niettemin drie hoofdgroepen: de mensen in sociaal zwakkere posities (bij de PVV veruit de grootste groep), de 'hardwerkende' (lagere) middenklasse en een groep radicaal conservatieven uit de meer welvarende laag van de bevolking. In zijn analyse van de 2023 verkiezingen, gepubliceerd op de site van de UU, schrijft hij dat de PVV bij zijn stemmers het gevoel aanspreekt dat ze achtergesteld zijn bij 'nieuwkomers' op verschillende gebieden, om verschillende redenen maar hoe dan ook door migranten 'berooft' van iets wat hun toekomt. Zij hebben het nakijken, waar of niet: dat is het gevoel en het wordt politiek retorisch versterkt. Bronnen: Damhuis, Koen (2017) *Wegen naar Wilders*.

PVV-stemmers in hun eigen woorden. Amsterdam: Arbeiderspers; idem (2020). *Roads to the Radical Right. Understanding Different Forms of Electoral Support for Radical Right-Wing Parties in France and the Netherlands*. Oxford: Oxford University Press; idem (2023). <https://www.uu.nl/nieuws/vooral-nativisme-verklaring-voor-verkiezingswinst-pvv>.

12

WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Den Haag: WRR-rapport nr. 97; Brinkman, Onno & Vonk, Gijs (2022). De menselijke maat. S&D, jrg. 79, nummer 2, p. 30-42.

13

WRR (2023). *Grip. Het maatschappelijk belang van persoonlijke controle*. Den Haag: WRR - Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Rapport nr. 108

14

Ik sluit me graag aan bij de interpretatie die Bas Heine geeft van het recentelijk uitgebrachte essay van George Orwell over de werking en breedte van ideologie (in zijn geval van het nationalisme); zie George Orwell (2023). *Over nationalisme*; met een essay van Bas Heijne. Prometheus, Amsterdam. Als je je eigen vooringenomenheden onderkent, kun je 'voorkomen dat ze je denkvermogen verpesten,' aldus Orwell.

Andries Baart

Prof. dr. Andries Baart (1952) studeerde andragologie, specialiseerde zich als praktisch theoloog en promoveerde als filosoof. Van 1991 tot heden is hij hoogleraar, van 1991-2006 aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. Sinds 2007 bekleedde hij de leerstoel *Presentie en Zorg*, aanvankelijk aan de Universiteit van Tilburg (faculteit Humanities) en later aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht (vakgroep Zorgethiek). Sinds 2015 tot heden is hij als bijzonder hoogleraar verbonden aan de North-West University, Dept. Humanities, Optentia Research Unit, in Zuid-Afrika. Van 2018-2023 was hij als visiting professor verbonden aan het UMC Utrecht, afdeling Psychiatrie. Van 2007-2023 werkte hij als stafid en adviseur met en vanuit de Stichting Presentie. Sinds 2023 is hij tevens voorzitter ad interim van het bestuur van de Stichting Buurtpastoraat Utrecht.

Hij is geestelijk vader van de presentietheorie. Hij doet onderzoek op het brede terrein van zorg, welzijn en dienstverlening, met name voor sociaal kwetsbare mensen.

Zie voor een meer inhoudelijk portret

- www.presentie.nl
- ethicsofcare.org/not-anything-goes

Zie voor een uitvoerig CV en voor zijn publicaties

www.andriesbaart.nl

Als armoede slechts neer zou komen op geldgebrek, was het probleem met een beetje goede wil eenvoudig op te lossen. Misschien is er een tijd geweest dat het zo eenvoudig was maar die tijd ligt inmiddels ruimschoots achter ons. Armoede in onze laatmoderne samenleving is een complex vraagstuk dat met vele tientallen andere verschijnselen verweven is.

In dit uitdagende essay worden de contouren en dimensies van 'bestaansonzekerheid' geschetst. Dat gebeurt niet door vanaf een afstandje naar armoede te kijken en cijfers te bieden, maar door een beeld te geven van wat het betekent als je bestaansonzeker moet zien te overleven. Want naar mate we dát beter begrijpen, kunnen we beter helpen en steunen.

